

■ AGATA SADZA

NARRATOLOGIA MIEKE BAL

Mieke Bal 2012. *Narratologia. Wprowadzenie do teorii narracji*, przekład zespołowy pod redakcją Ewy Kraskowskiej i Ewy Rajewskiej, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Abstract:

This review of the Polish translation of Mieke Bal's *Narratology* includes a brief delineation of the author's narratological model of text description and analysis based on three levels: text, story and fabula. The structuralist background of Bal's theory is also discussed at some length as well as the author's arguments for the evolution of her model beyond pure structuralism. The complexity of Bal's conceptual apparatus and its didactic applications are given a brief overview, following which the focus is shifted to the relevance of narratological models for translation research. Based on existing translation scholarship where narratological models were successfully employed (such as Legeżyńska 1999 and O'Sullivan 2003), it is argued that although no single comprehensive narratological model of translation analysis has been created so far, descriptions of translated texts which employ conceptual tools like those suggested by Bal and other scholars could be viewed as a useful and effective instrument in translation research.

Key words: narratology, narrative text, translation studies, literary studies, structuralism

Słowa kluczowe: narratologia, tekst narracyjny, przekładoznawstwo, literaturoznawstwo, strukturalizm

„*Narratologia* jest zbiorem teorii narracji, tekstów narracyjnych, obrazów, widowisk, wydarzeń; kulturowych artefaktów, które «opowiadają pewną historię»” (Bal 2012: 1). Tak rozpoczyna się polski przekład kanonicznej pracy Mieke Bal z zakresu strukturalistycznych badań literatury. Autorka

przedstawia w niej niezwykle szczegółowy model opisu i analizy tekstów narracyjnych, a więc takich, w których podmiot przekazuje odbiorcy pewną opowieść za pośrednictwem określonego medium (może, ale nie musi, być w nim język). Celem autorki, deklarowanym we „Wprowadzeniu”, jest stworzenie aparatu pojęciowego umożliwiającego produkcję intersubiektywnie zrozumiałych opisów tekstów narracyjnych – propozycji, które dzięki użyciu spójnego języka teoretycznego mogą być poddane dalszej „demokratycznej” dyskusji i interpretacji (Bal 2012: 2).

Polski przekład pracy Bal trafia do rąk czytelników ponad 28 lat po pierwszym wydaniu anglojęzycznym. O żywotności, a jednocześnie ewolucji koncepcji Bal świadczy fakt, że w latach 1997 i 2008 ukazały się, odpowiednio, drugie i trzecie poprawione wydania jej pracy (polski przekład opiera się na tym ostatnim). *Narratologia* jest głęboko zakorzeniona w strukturalistycznej tradycji badań literaturoznawczych: sama struktura pracy opiera się, notabene, na trójpodziale tekstu narracyjnego na tekst (*text*), opowieść (*story*) i fabułę (*fabula*). Autorka formułuje typowe dla strukturalizmu stwierdzenia, jak to, że w procesie odbioru odbiorcy wykorzystują dostępny im materiał „do ustalenia struktury tekstu” (Bal 2012: 5), że „tego, jak przebiega proces pisania, po prostu nie możemy wiedzieć” (Bal 2012: 8), czy że „ponieważ teoria, w której obrębie funkcjonują te pojęcia, jest systemowa, dlatego w zasadzie możliwy jest pełny opis tekstu, który uwzględni wszystkie jego **narracyjne** właściwości” (Bal 2012: 9, podkreśl. oryg.).

Celem strukturalistycznego opisu tekstów narracyjnych nie ma być jednak opis totalny: jak słusznie podkreśla autorka, „taki opis byłby zadaniem na całe życie i prowadziłby do zupełnie nieinteresujących, wręcz nużących rezultatów” (Bal 2012: 9). Analiza tekstu jest i powinna być selektywna: badacz wybiera te elementy tekstu, które z jakiegoś powodu zwróciły jego uwagę, i poddaje je systematycznej analizie, opierając się na określonym aparacie teoretycznym – na przykład takim, jakiego dostarcza praca Bal. Taki opis stanowi podstawę interpretacji – czy też, mówiąc dokładniej, wyjaśnienia, skąd biorą się takie, a nie inne interpretacje danego tekstu.

Interesująca w tym miejscu jest ewolucja tego z początku niemal czysto strukturalistycznego modelu badawczego. Bal podkreśla „nieprzydatność” modeli *stricte* formalistycznych (Bal 2012: 11) i wskazuje na rolę interpretacji i subiektywnego odbioru, także pośród badaczy, którzy powinni uwzględnić subiektywność własnych odczytań. Strukturalistyczny model z pierwszego wydania pracy otwiera się w kolejnych wydaniach na czy-

telnika funkcjonującego w określonych uwarunkowaniach kulturowych, a w perspektywie teoretycznej – na osiągnięcia teorii kognitywnych i teorii recepcji, które „dowodły przekonująco, że istnieje czytelnik, który «wytworza» sens” (Bal 2012: 11). Strukturalistyczny opis jest dla Bal punktem wyjścia, który na dalszym etapie ma pozwolić na ocenę „udziału – i odpowiedzialności” czytelnika (Bal 2012: 11). W ten sposób następuje wzbogacenie strukturalistycznej metodologii – po dokonaniu systematycznego opisu tekstu badacz ma możliwość przyjrzenia się subiektywnym interpretacjom i wyjaśnienia ich poprzez odniesienie do aspektu kulturowego: w rezultacie „analiza narracji staje się **analizą kulturową**” (Bal 2012: 10). Jednocześnie Bal pozostaje wyraźnie w nurcie strukturalizmu, krytykując jako „niechlujne” podejścia mówiące o zróżnicowanej genezie tekstów (Bachtin) i wieloznaczności sensów (Derrida) oraz podkreślając odpowiedzialność badacza, który „próbuję dotrzeć do znaczenia” (Bal 2012: 11). Trzeba też zaznaczyć, że w głównej części pracy odwołania do analizy kulturowej nie są szczególnie obszerne, a możliwości zastosowania narratologii w obrębie studiów kulturowych omówiono nieco bardziej drobiazgowo dopiero w posłowiu.

W założeniu autorki rozważania o tekście w odniesieniu do innych teorii czy metodologii powinny zatem rozpocząć się od systematycznego opisu narratologicznego – odczuć tu można charakterystyczną dla strukturalizmu optymistyczną wiarę w możliwość takiego opisu. Subiektywność polegałaby tu na dokonaniem przez badacza wyborze najbardziej wyrazistych aspektów tekstu i ich analizie za pomocą narratologicznych narzędzi. Jak wspomniano powyżej, zaproponowany przez Bal model ma umożliwić opis trzech podstawowych warstw tekstu narracyjnego: tekstu, opowieści i fabuły, co znajduje odzwierciedlenie w podziale książki na trzy główne części.

Część poświęconą tekstowi poprzedzają przedmowy do trzech kolejnych wydań oraz „Wprowadzenie”, w którym zaprezentowano podstawowe definicje użyte w publikacji. Rozważając pojęcie tekstu narracyjnego rozumianego jako tekst, w którym „agens (...) lub podmiot przekazuje odbiorcy (...) opowieść za pomocą określonego medium” (Bal 2012: 3), autorka skupia się przede wszystkim na formach i poziomach narracji oraz odmianach narratora, a także na tym, co w tekście do narracji nie należy. Omówione są tu formy pośrednie, jak mowa zależna i pozornie zależna, a także relacje między – zgodnie z nomenklaturą Bal – tekstem prymarnym a włączonym oraz fabułą prymarną a włączoną.

W części dotyczącej opowieści rozumianej jako „treść (...) tekstu i źródło konkretnej manifestacji, kształtu oraz «zabarwienia» fabuły” (Bal 2012: 3) autorka omawia sposoby prezentacji wydarzeń, stawiając sobie za cel ukazanie mechanizmów odpowiedzialnych za to, że „tę samą fabułę przedstawioną przez jednego pisarza uważamy za piękną, przez innego – za banalną” (Bal 2012: 77), takich jak czas, sekwencyjność (i odstępstwa od niej), rytm i częstotliwość. Jako aspekty opowieści wspomniane są też postaci i przestrzeń. Szczególnie interesujący jest podrozdział poświęcony fokalizacji, czyli wybranemu w tekście narracyjnym punktowi widzenia – określone kątowi czy nachyleniu, które decydują o subiektywnym, bo związanym z określoną perspektywą, charakterze opowiadania historii.

Trzecia część pracy dotyczy fabuły (zdefiniowanej jako „układ powiązanych logicznie i chronologicznie wydarzeń, sprowokowanych lub doświadczonych przez aktorów i przedstawionych w określony sposób”; Bal 2012: 3) i jej elementów. Autorka, zgodnie z myślą strukturalistyczną, wywodzi zainteresowanie analizą fabuły z dostrzeganych przez wielu badaczy i czytelników homologii między, z jednej strony, konstrukcją fabuły a konstrukcją zdania jako jednostki językowej, a z drugiej strony między fabułą a „ludzką logiką wydarzeń”. Strukturalistyczna analiza fabuły dzieli jej części składowe na elementy stałe (obiekty, jak aktorzy, lokacje i przedmioty) i elementy zmienne (procesy), skupiając się na mechanizmach, które charakteryzują fabułę jako „specyficzne pogrupowanie serii wydarzeń” (Bal 2012: 197).

Omawiając powyższe warstwy i mechanizmy, autorka odwołuje się do wielu przykładów z dzieł literackich, a także z zakresu sztuk wizualnych, zgodnie ze swoją tezą, że narracyjność nie jest cechą wyłącznie tekstów pisanych czy mówionych, ale także artefaktów stworzonych za pomocą innych mediów. Dużą zaletą pracy są „Uwagi i źródła” na końcu każdego rozdziału, gdzie autorka wskazuje na swoje teoretyczne inspiracje i zestawia własne koncepcje ze zbliżonymi koncepcjami innych autorów, a także sekcja „Dla tych, którzy chcą wiedzieć więcej”, zawierająca dalsze informacje bibliograficzne. Książka zawiera też aneks na temat cytowanych pisarzy holenderskich, bibliografię, indeks nazwisk i tytułów oraz indeks pojęć.

W rezultacie w ręce czytelnika trafia niezwykle szczegółowy i wielopoziomowy model analizy narratologicznej, o bardzo rozbudowanym aparacie pojęciowym. W tym miejscu pojawia się pytanie o adresata książki, która w założeniu ma być „podręcznikiem”, czy też „wprowadzeniem do” teorii narracji. Można sobie bowiem wyobrazić, że student filologii mógłby po-

czuć się nieco onieśmielony liczbą terminów i poziomem szczegółowości przedstawionych analiz. Wykorzystując książkę w celach pedagogicznych, należałoby zatem umożliwić młodym adeptom badań literackich dogłębne przetestowanie modelu Bal pod okiem doświadczonego wykładowcy. Młodemu współczesnemu czytelnikowi, coraz bardziej przyzwyczajonemu do multimedialności przekazu, może też brakować elementów graficznych w postaci schematów ukazujących w sposób wizualny relacje między opisywanymi pojęciami. Typ analizy, który proponuje Bal, świetnie się do takiej prezentacji nadaje i warto, by dyskurs humanistyczny, w tym literaturoznawczy, szerzej korzystał z takich sposobów przedstawiania treści.

To jednak uwaga adresowana do dydaktyków – przyszłych użytkowników książki. Jako że niniejsza recenzja ukazuje się w czasopiśmie przekładoznawczym, warto też spojrzeć na pracę Bal z punktu widzenia badacza przekładu i zastanowić się nad przydatnością jej modelu w translatoologii. Bez wątplenia elementy metodologii narratologicznej o podłożu strukturalistycznym mogą znaleźć zastosowanie w badaniu przekładu, o czym świadczą znane prace na ten temat, jak znakomity artykuł Emer O'Sullivan (2003) czy, na gruncie polskim, praca Anny Legeżyńskiej (1999). Jak pokazują wymienione publikacje, metodologia narratologiczna szczególnie przydaje się do badania relacji osobowych w procesie przekładu, zwłaszcza obecności tłumacza jako dodatkowego głosu w przekładanym tekście literackim.

Oparte na metodologii narratologicznej modele badawcze w przekładoznawstwie sięgają zwykle do modeli relacji osobowych w tekście literackim, zwłaszcza prozatorskim, jak model Chatmana (1978) w artykule O'Sullivan czy model Okopień-Sławińskiej (1971) w książce Legeżyńskiej. W obu przypadkach cel jest podobny i zgodny z jednym z podstawowych założeń strukturalizmu: chodzi o wyłączenie z analizy kwestii realnie istniejącego autora i czytelnika tekstu, a skupienie się na materiale tekstowym i jego potencjale tworzenia znaczeń. Akcent pada tu na obserwowalne w tekście i zaświadczone przez konkretny tekstowy materiał relacje osobowe: od poziomu implikowanego czy wewnętrznego autora po poziom mówiącego bohatera.

W przekładzie model ten staje się bardziej skomplikowany, ponieważ konsekwencją pojawienia się dodatkowej instancji pozatekstowej: tłumacza – osoby, która fizycznie dokonuje przekładu tekstu – jest podwojenie aktu komunikacyjnego, jakim jest tekst, i przez to podwojenie wszystkich osobowych instancji komunikacyjnych. W tym miejscu otwiera się dla

translatologów znakomita perspektywa badawcza, bo dogłębne porównanie tych podwojonych instancji – ich obrazu w tekście źródłowym i w tekście docelowym – pozwala wysnuć wnioski co do modyfikacji będących konsekwencją oddziaływania samego aktu przekładu na tekst.

Metodologia narratologiczna, zwłaszcza na poziomie analizy relacji osobowych w tekście, staje się zatem, jak słusznie podkreśla O'Sullivan (2003: 197), narzędziem do badania obecności tłumacza w przekładzie. Jak wiadomo, tradycyjne metafory przekładu i tłumacza jako lustro czy tafli szkła zakładają – w idealnym (a więc nierealnym) scenariuszu – całkowitą przezroczystość przekładającego podmiotu i brak jakichkolwiek modyfikacji w procesie zapośredniczenia, jakim jest przekład. W konsekwencji obecność tłumacza staje się niepożądana i obserwuje się ją co najwyżej w paratekstualnych momentach „niemocy”, gdy tłumacz zmuszony jest ujawnić swoją obecność poprzez przypis czy „tłumaczącą tłumaczenie” przedmowę bądź posłowie. Analiza narratologiczna pozwala dokonać niewartościującego (przynajmniej wstępnie) opisu obecności tłumacza na innych poziomach tekstu i stwierdzić bardziej precyzyjnie, gdzie ulokowany jest tłumacz w procesie przekazywania przełożonego dzieła literackiego.

Wspomniane powyżej podwojenie instancji komunikacyjnych w przekładzie skutkuje także podwojeniem instancji odbiorczych, jak choćby zaprojektowanego czytelnika przekładu. Jak podkreśla Legeżyńska (1999: 15):

Zaprojektowany czytelnik przekładu może być wyposażony w takie same kompetencje czytelnicze, co i odbiorca oryginału; może jednak być sprowokowany do zadań dodatkowych lub innych (...). Tłumacz ustala relacje między dwoma programami odbiorczymi, lecz uwzględnia i preferuje „swojego” czytelnika.

W konsekwencji narratologiczna analiza instancji komunikacyjnych w tekście źródłowym i docelowym może zaowocować systematycznym opisem modyfikacji, które w mniejszym lub większym zakresie wynikają z przesunięcia tekstu w czasie i przestrzeni językowo-kulturowej, a zatem ze zmiany odbiorcy. Modyfikacje te mogą być uświadomione lub nie – narratologa to jednak nie interesuje, ponieważ realny tłumacz i „czarne pudełko”, jakim jest jego świadomość, pozostają poza obszarem aplikacji tego modelu badawczego, tak samo jak strukturalistycznych badaczy literatury nie interesuje kwestia świadomości autora.

Widać zatem, że metodologia narratologiczna pozwala rozpoznać tłumacza jako aktywnego uczestnika procesu przekładu. Może to prowadzić do stworzenia precyzyjnych mechanizmów analizy stylu tłumacza, ogra-

nicznej do tej pory do obserwacji z góry wyznaczonych przez badacza jednostek językowych (zob. uwagi w O'Sullivan 2003). Na przykład fińska badaczka Hilikka Pekkanen (2013) wykorzystuje metodologię Bal w celu stworzenia modelu analizy przesunięć (*shifts*) w odniesieniu do focalizacji. Badaczkę interesuje styl tłumacza rozumiany jako konsekwencja przesunięć wywołujących efekty narratologiczne, które różnią się od efektów decyzji autora. Narratologiczny model analizy daje się zatem z powodzeniem wykorzystać jako skuteczne narzędzie w badaniach przekładu literackiego, a na dalszym etapie – w jego dydaktyce, ułatwiając uwrażliwienie adeptów tłumaczenia na to, jak określone wybory leksykalne i gramatyczne mogą wpłynąć na odbiór dzieła.

W tym miejscu trzeba jednak zaznaczyć, że obecnie trudno mówić o spójnym modelu analizy przekładu w duchu narratologicznym. W istniejących pracach obserwujemy raczej wykorzystanie poszczególnych elementów tego obszernego modelu jako pojęciowych narzędzi umożliwiających konkretne analizy, a decyzja o wykorzystaniu takiego, a nie innego podejścia badawczego wynika z wiedzy i upodobań danego badacza. Analizę porównawczą zjawiska, które Bal określa jako focalizację, można by zapewne z powodzeniem przeprowadzić, używając innych narzędzi, na przykład tych dostarczonych przez językoznawstwo kognitywne (jak kategoria punktu widzenia, zob. np. Tabakowska 2001).

Niniejsza recenzja nie byłaby pełna, gdyby zabrakło w niej komentarza do tłumaczenia książki Bal. Polska *Narratologia* jest przekładem zbiorowym dokonany przez, jak czytamy w metryce wydawniczej, „zespół tłumaczy ze specjalności przekładowej Instytutu Filologii Polskiej UAM w Poznaniu”. Przekład zbiorowy zawsze jest ryzykowny, jednak w tym przypadku taktyka ta przyniosła dobre efekty, a tłumaczom – zapewne dużą satysfakcję z pracy nad znanym dziełem naukowym. Z obowiązku należałoby tu wskazać drobne błędy, których nie udało się wychwycić na etapie redakcji i korekty, jak błędny zapis imienia brytyjskiego pisarza McEwana: „Jan” (s. 176–177) zamiast „Ian”, błędy w przytoczonych terminach angielskich, np. *procesess of improvemment* (s. 199), czy kalki stylistyczne (np. „Tym, czego brakuje w *Przemianie* Butora, jest główna cecha *deixis*”, s. 31; można by tutaj użyć krótszej i zgrabniejszej formy: „W *Przemianie* Butora brakuje...”).

Podsumowując, polski przekład pracy Mieke Bal jest wartościowym dodatkiem do istniejących na rynku publikacji poświęconych strukturalistycznym badaniom literatury, a badaczom przekładu może przynieść

nowe inspiracje co do zakresu translatologicznych analiz. Z tego powodu – biorąc pod uwagę, że nie jest to praca nowa – chciałoby się powiedzieć: „Lepiej późno niż wcale”. Warto tu pamiętać, że – co podkreśla sama Bal w trzecim wydaniu pracy – opis narratologiczny nie ma być celem samym w sobie, ale raczej punktem wyjścia do dalszych analiz i interpretacji tworzenia znaczeń oraz społecznego, historycznego i ideologicznego zanurzenia tekstów. Sam strukturalistyczny opis byłby jałowy – dostarczone przez narratologię narzędzia dają się jednak z powodzeniem wykorzystać w innych rodzajach analizy kulturowej, w tym przekładoznawczej.

Bibliografia

- Bal M. 2012. *Narratologia*, przekład zbiorowy, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Chatman S. 1978. *Story and Discourse. Narrative Structure in Fiction and Film*, Ithaca: Cornell University Press.
- Legeżyńska A. 1999. *Tłumacz i jego kompetencje autorskie*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- O’Sullivan E. 2003. *Narratology Meets Translation Studies, or, The Voice of the Translator in Children’s Literature*, „Meta” XLVIII 1–2, s. 197–207.
- Okopień-Sławińska A. 1971. *Relacje osobowe w literackiej komunikacji*, w: J. Sławiński (red.), *Problemy socjologii literatury*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Pekkanen H. 2013. *The Translator’s Voice in Focalization*, <http://yorkspace.library.yorku.ca/xmlui/bitstream/handle/10315/20797/YS%20Pekkanen%20The%20Translator%20Voice%20in%20Focalization.pdf?sequence=1> (dostęp: 02.07.2013).
- Tabakowska E. 2001. *Językoznawstwo kognitywne a poetyka przekładu*, przeł. A. Pokojńska, Kraków: Universitas.